

БЕЛАРУСЬ І ГЕРМАНІЯ: ВЯКІ ГІСТОРЫІ, РАЗВІЦЦЯ І СУПРАЦОЎНІЦТВА

А. М. Кушнярэвіч

РОЛЯ ГЕРМАНСКИХ УПЛЫВАЎ І ТВОРЦАЎ У РАЗВІЦЦІ АРХІТЭКТУРЫ І ГОРАДАБУДАЎНІЦТВА ГАРОДНІ XII–XVIII стст.

Праблемы вывучэння міжкультурных кантактаў набываюць прынцыповае значэнне і актуальнасць у працэсе навуковай рэканструкцыі гісторыі айчыннай архітэктурны. На ўсіх этапах яна развівалася ў сувязі як з дойлідствам усходне- так і цэнтральнаеўрапейскіх земляў, у прыватнасці германскіх. Аднак роля іх культурных уплываў у развіцці беларускага мастацтва яшчэ недастаткова даследавана, нягледзячы на тое, што айчынныя і замежныя навуковыя распрацоўкі ўтрымліваюць пэўныя звесткі па дадзенай тэме. Таму мэтай артыкула з’яўляецца паказ ролі германскіх культурных уплываў і творцаў як іх носбітаў у развіцці архітэктурны і горадабудаўніцтва Гародні XII–XVIII стст. на аснове выяўленых, сістэматызаваных, праналізаваных і абагуленых крыніц.

Вывучэнне сярэднявечнага дойлідства Беларусі ажыццяўляецца на аснове трох асноўных крыніц: археалагічных, картаграфічных і пісьмовых. Іх супастаўленне дае магчымасць у агульных рысах аднавіць характар асноўных збудаванняў краіны, шляхі развіцця іх архітэктурны і планіроўкі.

Замкі і гарадскія абарончыя ўмацаванні былі першымі помнікамі манументальнай архітэктурны, іх будаўніцтва ў сярэдневякоў’і нават перавышала культуравае. Узводзіліся абарончыя комплексы мігрыруючымі па ўсёй Еўропе цэхамі “муляраў”, “дойлідаў”, “градарубаў”, “капачоў”, “мурмейсцераў”, “валмейсцераў” і іншымі носбітамі і распаўсюджвальнікамі фартыфікацыйнага мастацтва [1, с. 297].

Як вядома, вайна стала звыклай формай жыцця сярэднявечнага грамадства. У гэтых гістарычных умовах на першы план выступаюць замкі, гарадскія ўмацаванні як асноўны інструмент дасягнення геапалітычных і сацыяльна-эканамічных мэт буйных феодалаў.

Узнікненне ўмацаваных гарадскіх паселішчаў на Беларусі X–XIV стст. мела усходнеславянскую аснову. Вядомае па летапісах з 1116 г. Гародня з яе дзядзінцам адыгрывала важную ролю ў гісторыі заходнерускіх земляў, з’яўлялася ў XII–XIII стст. сталіцай удзельнага княства [1, с. 305]. Абарончая сістэма яе дзядзінца была дапоўнена ў канцы XIII ст. з паўночнага і ўсходняга бакоў цаглянай мураванай сцяной таўшчынёй 1,2–1,3 м, вышынёй каля 5 м, якая была разбурана ў выніку ваенных дзеянняў у канцы XIII – пачатку XIV ст. [2, с. 19–21]. Яна ў’яўляе сабой новую з’яву ў развіцці фартыфікацый усходнеславянскіх земляў. На думку аўтара, такі тып абарончай пабудовы быў запазычаны з фартыфікацый германскіх земляў XI–XIII стст., у якой на той час атрымалі распаўсюджванне не толькі замкі, умацаваныя мурамі

з адной старажавой вежай, але і ўвогуле бязвежавыя замкі, у якіх уся абарона была ўскладзена на магутныя мury, якія ў завяршэнні мелі баявую галерэю. У германскіх землях гэта былі замкі з мураванай так называемай чахольнай (Mantelmauer) ці шчытавой (Schilclmauer) сцяной, якую звычайна ўзводзілі ў замках мысавага тыпу з найменш абароненага напольнага боку [3, с. 154]. Да згаданага тыпаграфічнага тыпу адносіцца і гарадзенскі замак, які быў узведзены па агульнаму для еўрапейскага абарончага дойдства прынцыпу-поўнае папарадкаванне сістэмы абароны ўласцівасцям прыроднага рэльефу.

Наступным сведчаннем германскіх уплываў у архітэктуры Гародні з'яўляецца будаўніцтва ў трэцяй чвэрці XIII ст. мураванай абарончай вежы тыпу германскіх бергфрыдаў, што вядомы ва ўсходнеславянскіх летапісах як вежы-“стаўпы”. Тэрмін “бергфрыд” (Brechfrit, Berchfrit) у розных варыянтах напісання ўжываўся ў нямецкай мове для пазначэння галоўнай вежы сярэднявечнага замка. Як правіла, вежа – бергфрыд была самай высокай і трывалай пабудовай еўрапейскіх сярэднявечных замкавых альбо гарадскіх умацаванняў. Такая вежа была прыстасавана да самастойнай абароны, незалежна ад астатніх умацаванняў. Выкарыстоўвалася не толькі ў абарончых мэтах, але і часта ў якасці вартаўнічай вежы ці назіральнай вышкі. Прызначалася не толькі для абароны замка, але і была сховішчам для яго жыхароў у час небяспекі [4, с. 172–191].

У Гародні вежа- бергфрыд была ўзведзена ў хуткім часе пасля ўключэння горада ў 1253г. у склад Галіцка-Валынскага княства. Верагодна, пры Данііле на дзядзінцы сярод драўляных умацаванняў была пастаўлена з муру вежа, падобная на Камянецкі “стоўп”. Яе выгляд і архітэктурна-мастацкія асаблівасці добра бачныя на гравюры Г. Адэльгаўзера і М. Цюндта 1568 г. “*Vera designatio urbis in Littavia Grodnae*” – «*Сапраўднае апісанне горада Гродна ў Літве*»). Вежа мела цыліндрычную звужаную ўверсе форму. 4 ярусы бою і верхнюю баявую пляцоўку, акаймаваную крэмальерным парапетам. У ніжняй частцы яе сцяна была ўмацавана контрфорсамі, вышэй прарэзана вузкімі вокнамі-байніцамі, завяршалася зубчатым гатычным атыкам і шатром са шпілем, на якім быў умацаваны сцяг-вымпел. Гэта вежа з'яўлялася галоўнай высотнай дамінантай гарадзенскага абарончага комплексу.

На думку аўтара, другая вежа-бергфрыд, якая на згаданай гравюры паказана злева ад вежы цыліндрычнай формы XIII ст. у сістэме абарончых умацаванняў Гародні, была ўзведзена пасля разбурэння крыжакамі абарончай сцяны XIII ст. ў першай чвэрці XIV ст. разам з Верхняй царквой хутчэй за ўсё па загаду гарадзенскага каштэляна Давыда [5, С. 8–9].

Наступны перыяд германскіх уплываў у архітэктуры Гародні звязаны з Вітаўтам, які ў 1390 г. у час міжусобіцы за вялікакняскі прастол заключыў дамову з крыжакамі для сумеснай барацьбы супраць Ягайлы і даручыў абарону горада маркграфу Зальцбаху. Вядома, што Вітаўт часта выкарыстоўваў паслугі Ордэна не толькі ў змаганні за ўладу, але ў будаўніцтве замкаў. Адным з сведчанняў гэтаму з'яўляецца гісторыя ўзвядзення ім астраўнога замка ў Троках і яго швагерам Янушам Мазавецкім замкаў у Ліве і Цеханаве.

Вядома таксама, што ў 1398–1407 гг. па яго загаду было працягнута, але не завершана ўзвядзенне мураваных умацаванняў Аршанскага замка. Для кіраўніцтва працамі быў запрошаны “мастер каменных дел” з Круляўца. Вядома, што адноўлены па загаду Вітаўта, драўляны замак Гародні ў 1398г. згарэў у час вялікага пажару. Пасля гэтага былі распачаты буйнамаштабныя працы па ўзвядзенні, на думку аўтара, ордэнскімі дойлідамі з Прусіі мураваных умацаванняў гарадзенскіх замкаў, якія ў асноўным былі закончаны да паходаў крыжакоў на Гародню ў 1402–1403 гг., бо яны не адважыліся іх штурмаваць, абмежаваўшыся толькі рабаваннем ваколіц [6, с. 112].

Гэта сведчыць аб тым, што ў Старым замку была створана развітая сістэма абарончых збудаванняў з істотным павышэннем ролі пабудовы грамадзянскага характару, што І.М. Чарняўскаму дазволіла яго вызначыць як помнік тыпу “канвецкі дом” (канвентхаўз) [7, с. 66]. Разглядаемы тып ўмацаванняў у’яўляе сабой далейшую эвалюцыю замка-кастэля.

Канвентхаўзамі з’яўляліся ў першую чаргу замкі Ордэна, перадумовалі ўзнікненне якіх была спецыфіка структуру і арганізацыі яго ўнутранага жыцця. Гэты тып замка мае звычайна рэгулярную форму плана і комплекс жылых, сакральных і гаспадарчых пабудов на ўнутрызамкавым праствакутніку сценаў. Канвенцкія дамы мелі, як правіла, абшырнае прадзамкавае ўмацаванне (форбург). Канвентхаўз быў выпрацаваны ў тэўтонскім ордэнскім дойлідстве, таму ў нямецкамоўнай традыцыі яго называюць “замак Тэўтонскага ордэну”. Дадзены тып абарончых умацаванняў паходзіць ад рэгулярных замкаў-кастэляў намецкага тыпу, ці штаўфэнаўскіх кастэляў. Даволі дасканалыя ў плане формы канвентхаўзаў у многім былі абумоўлены своесаблівымі патрэбамі рыцарскага ордэна, адначасова манашкай і мілітарнай арганізацыі. У іх аб’ёмную кампазіцыю ўваходзілі капліцы, капітэль (галоўная зала), рэфекторый (сталоўка), дарміторый (спальня) бергфрыд (галоўная абарончая вежа), наражныя вежы і баявая галерэя па знешнім перыметры сцен, якая была таксама на паддашку пабудовы рэзідэнцыяльнай часткі. Большасць канвентхаўзаў мелі таксама цвінгер, невысокую сцяну на пэўнай адлегласці ад галоўнай часткі замка, форбург (прадзамчышча) [8]. У сістэме абарончых умацаванняў Гародні ролю апошняга выконваў Ніжні замак.

Наступныя германскія ўплывы ў дойлідстве Гародні звязаны з перабудовай у 80-я гг. XVIст. па праекту Юзафа (Ёзэф?) Ройтэна (Райсцін), архітэктара Стэфана Баторыя, Старога замка ў стылі нямецкага маньерызму. Спачатку у якасці магчымага архітэктара каралеўскай рэзідэнцыі ў гістарычнай літаратуры доўгі час разглядаліся італьянцы Скот з Пармы, Антоні дэ Кгрып і Санці Гучы. На дадзены момант адзіным кандыдатам, які прэтэндуе на ролю архітэктара каралеўскага замка ў Гродне і чый удзел у будаўніцтве і праектаванні гэтага аб’екта задакументаваны з’яўляецца Юзаф Ройтэн. У 1589 г. у лаўнічых кнігах г. Львова ён узгадваецца як “Яго Каралеўскай Вялікасці будаўнічы і архітэктар замка гродзенскага” (“*Sacrae Regiae Maiestatis Murator et Architectus in Arce Grodnensis*”). Вядома, што Ройтэн

пэўна час жыў у Гародні і нават валодаў зьменным надзелам у Сухім сяле (зараз гэта тэрыторыя былой Гарадніцы). Таксама ён прымаў удзел у будаўніцтве мураванага гарадзенскага прыхадскога касцёла, фары Вітаўта, які Стэфан Баторы першапачаткова планаваў перадаць езуітам. У актах літоўскай метрыкі за 1592 г. ён так і згадваецца: “будаўнічы касцёла гродзенскага”. Падобна на тое, што Ройтэн быў выхадцам з Аўстрыі, паколькі ў ваколіцах г.Лінц існуе мясцовасць Roiten. У 80-я гг. XVIст. Верхні замак зноў стаў асноўнай каралеўскай рэзідэнцыяй, дзе Юзафам Ройтэнам на падмурках гатычнага дома Вітаўта быў узведзены новы шыкоўны двухпавярховы рэнэсансны палац памерам 60x21м, які ў перабудаваным стане захаваўся да цяперашняга часу.

Блізкімі аналагамі палаца каралеўскага замка С. Баторыя ў Гародні з’яўляюцца палац (Neues Lusthaus) у Штутгарце для герцага Людвіга, які будаваўся амаль у адзін час з гарадзенскім замкам, з 1584 па 1593 гг., і з’яўляўся таксама выдатным помнікам нямецкага маньерызму. Вельмі падобнай па стылістыцы з’яўляецца былая рэзідэнцыя саксонскіх курфюрстаў і каралёў ў Дрэздэне, якая была грунтоўна перабудавана ў 1548–1556 гг. у стылі маньерызму і шэраг іншых помнікаў[9].

У 1706 і 1708 гг. Стары замак Гародні быў моцна разбураны шведамі. У выніку таго, што яго аднаўленне вымагала значных сродкаў у 1710–1720-я гг. для каралеўскай рэзідэнцыі і пасяджэнняў сената і пасольскай ізбы прыстасавалі палацавыя будынкi Сапегаў на рынку, у якіх прайшлі соймы 1718, 1726, 1729 і 1730гг.[10, с.13]. З гэтай нагоды на Гандлёвай плошчы Гародні перабудавалі па праекту нямецкага архітэктара Іаахіма Хрысціяна Яўха мураваную сядзібу сярэдзіны XVII ст. пад каралеўскую рэзідэнцыю [11, с. 126]. Аднак гэтае памяшканне не задаволіла каралеўскі двор і шляхту. У выніку на сойме ў 1726 г. было прынята рашэнне аб будаўніцтве ў Гародні новага каралеўскага палаца насупраць Старога замка на суседнім узвышшы (былы Ніжні замак), дзе ад пабудовы каралеўскага двара XV–XVII стст. амаль нічога не засталася.

У пачатку 1737г. пачалося будаўніцтва каралеўскага палаца. Першыя эскізныя праекты новага каралеўскага палаца паўсталі ў 1733–1736 гг., напэўна, з удзелам Матэуса Даніэля Пёпельмана, стваральніка аднаго з найпрыгажэйшых палацавых комплексаў у Еўропе – дрэздэнскага Цвінгера і іншых барочных пабудов. Аднак сваім архітэктурным вырашэннем Аўгусту III найбольш спадабаўся маштабны праект сына Пёпельмана Карла Фрыдрыха. 30 кастрычніка 1738 г. праект пабудовы Новага замка Пёпельмана малодшага быў зацверджаны, і падпісаны кантракт на яго рэалізацыю ў наступныя чатыры гады. Асноўныя працы па яго ўзвядзенні былі закончаныя ў 1742 г. [12, с. 8–9].

У Гародні жыў і працаваў у сярэдзіне XVIIIст. яшчэ адзін каралеўскі архітэктар і будаўнік, немец па паходжанні Іаган Георг Мёзер, які таксама пакінуў значны след у беларускай культуры. У 1767 г. ён склаў каштарыс на рамонт моста, муроў і стайняў у Старым замку. У ім Мёзер дакладна

выклаў, якія матэрыялы, у якой колькасці і па якім кошце былі патрэбныя для ажыццяўлення рамонту. У 1765–1774 гг. Мёзер знаходзіўся на службе ў гарадзенскага старасты, падскарбія надворнага ВКЛ і адміністратара каралеўскіх эканомій Антонія Тызенгаўза. Паводле яго праектаў былі ўзведзеныя Гарадзенскі палац Тызенгаўза (1760–1770-я гг.), будынак тэатра Тызенгаўза (1780-я гг., абодва з архітэктарам Дж. Сака), корчмы (1770-я гг.).

Пасля далучэння Вялікага Княства Літоўскага да Расіі палац Тызенгаўза належаў рускаму генералу М. В. Рэпніну, а з пачатку XIX ст. стаў рэзідэнцыяй губернатара. З’яўляўся кампазіцыйным цэнтрам Гарадніцы, якая была створана па загадзе А. Тызенгаўза паводле адзінага праекта 1765–1785 гг. І. Мёзера і Дж. Сака як новы культурна-прамысловы цэнтр горада на месцы былой вёскі Гарадніца. Аздабленне фасадаў палаца мела элементы ракако (руставаныя падвойныя лапаткі, гірлянды, картушы і інш.). Парадныя залы аздаблялі плафоны з размалёўкай і мармуровыя розныя камяны. У ансамбль уваходзіў будынак тэатра, які быў задуманы І. Мёзерам як працяг палаца – ён злучаўся з яго левым крылом крытым пераходам. Паказальнай і ў нечым адметнай стала забудова ўскраіны Гродна па праектах І. Мёзера (1765–1774 гг.) і Дж. Сака (1774–1785 гг.) – вёскі Гарадніца, якая была ажыццёўлена па распараджэнні Антонія Тызенгаўза. Тут у 1765–1785 гг. узвялі шэраг будынкаў вытворчага, культурна-рэпрэзентацыйнага і адукацыйнага прызначэння: памяшканні для 15 мануфактур (суконнай, шаўкаткацкай, залататкацкай, карэтна-экіпажнай і інш.), палацы Тызенгаўза і адміністратара, музычную і тэатральную школы, медыцынскую акадэмію, шпіталь, манеж са стайнямі, карчму, 20 тыпавых жылых дамоў рамеснікаў, школу, батанічны сад, складскія пабудовы. Увесь комплекс быў задуманы І. Мёзерам з некалькіх зон, вылучаных у адпаведнасці з характарам дзейнасці занятых тут людзей. Акрамя праектна-архітэктурнай дзейнасці І. Мёзер таксама выкладаў у школе будаўнікоў на Гарадніцы [13, с. 49–50; 14, с. 27, 15].

Пэўную разнастайнасць у архітэктурны воблік Гародні ўнёс яшчэ адзін нямецкі дойд – Карл Шыльдгаўз, які ў 1770–1780 гг. быў прыдворным архітэктарам гетмана М. Агінскага, а ў пачатку XIX ст. службы ў віленскім губернскім архітэктарам. У 1780 – пачатку 1790-х г. Шыльдгаўз пабудаваў у Гародні драўляны двухпавярховы палац на высокім мураваным цокалі ў барочна-класіцыстычным стылі для пражывання М. Агінскага ў час яго прыездаў на сойм. У 1800 г. па праекце Шыльдгаўза ў горадзе быў узведзены будынак скарбовай каморы [16, 17].

Значны след у культуры Гародні XVII ст. пакінулі купцы з Караляўца браты Ганус і Марцін Фандэберкі. Так, па ініцыятыве Гануса, як бурмістра Гарадзенскага магістрата, быў праведзены вадаправод на Рынак. За добраўпарадкаванне горада Ганус атрымаў прывілей Жыгімонта Вазы ад 20 сакавіка 1629 г. на права пажыццёва браць гандлёвае мыта. Ганус быў заможным купцом, займаўся гандлем з Караляўцом, мей сваю веціну. Марцін

Фандэберк таксама зрабіў добрую кар’еру ў Гарадзенскім магістраце. Ён быў на пасадзе лаўніка, лентвойта, бурмістра, радцы. Меў сваю краму на Рынку, а таксама займаўся аптэкарскай дзейнасцю [18].

Як бачна, на працягу доўгага часу германскія культурныя ўплывы адыгрывалі значную ролю ў развіцці архітэктуры і горадабудаўніцтва Гародні на працягу шматлікіх стагоддзяў. У XVI і XVIII ст. выхадцамі з германскіх земляў вялася ў Гародні самая буйнамаштабная горадабудаўнічая і практна-архітэктурная дзейнасць. У выніку была створана, часам у супрацоўніцтве з італьянскімі калегамі, высокамастацкая архітэктура рознага функцыянальнага прызначэння ў агульнаеўрапейскім мастацка-стылявым накірунку, якая па сённяшні дзень у многім працягвае вызначаць мастацкае аблічча і турыстычную прывабнасць Гародні.

ЛІТАРАТУРА

1. *Кулагін, А. М.* Абарончая архітэктура Беларусі X–XIV стст. у кантэксце славянскай і агульнаеўрапейскай абарончай культуры / А. М. Кулагін // *Архітэктура Беларусі: нарысы ва ўсходнеславян. і еўрап. кантэксце.* У 4 т. Т.1. IX–XIV стст. / А.І.Лакотка [і інш.]. – Мінск : Белнавука, 2005. – С. 296–374.
2. *Трусаў, А. А.* Стары замак у Гродне.: Гіст.-археал. нарыс / А. А. Трусаў, В. Е. Собаль, Н. І. Здановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 120 с.
3. *Килимник, Е.Д.* Структура феодальных замков Центральной Европы XI–XIII вв. / Е. Д. Килимник // *Известия Волгоградского государственного педагогического университета.* 2009. – Электронны рэсурс. – Рэжым доступу: <https://cyberleninka.ru/article/>. Дата доступу: 26.02. 2022.
4. *Piper, O.* *Burgenkunge* / O. Piper. – Ausburg, 1995. – 320 p.
5. *Кушнярэвіч, А. М.* Архітэктура гарадзенскіх замкаў па гравюры Адэльгаўзера / Цюндта / А. М. Кушнярэвіч // *Беларускі гістарычны часопіс.* – 2021. – №7. – С. 3–16.
6. *Чарняўскі, І. М.* Развіццё палацава-замкавых комплексаў Беларусі ў канцы XV—XVII ст. / І.М. Чарняўскі // *Сярэднявяковыя старажытнасці Беларусі: Новыя матэрыялы і даследаванні.* – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 63-68.
2. *Кушнярэвіч, А. М.* Мураваная дабастыённая архітэктура Вялікага Княства Літоўскага/ А. М. Кушнярэвіч. – 2-е выд., дап. – Мінск : Белнавука, 2014. – 244с.
3. *Pospieszny, R.* The Prussion. – Livonian “Convent-hous Type” as an Idea for cloister and Reign / R.Pospieszny // *Castella Maris Baltici.* – Vilnius, 2004. – Т.6 – P. 153–158.
4. Не Санці Гучы. Хто насамрэч спраектаваў Стары замак у Гродне? – [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу : <https://supron-licvin.livejournal.com/130723.htm> . – Дата доступу : 26.02.22.
5. *Карлюк, К.* Каралеўская Гародня. Стары і Новы замак у часы Сасаў // *Наша гісторыя.* – 2020. – № 5. – С. 9–15.

6. *Вашкевіч, А.* Біяграфія гарадзенскіх вуліц. Ад Фартоў да Каложы / А. Вашкевіч, А. Госцеў, В. Саяпін і інш. – Гродна – Вроцлаў : Гарадзенская бібліятэка, 2012. – 369с.
7. *Кітурка, Ю. В.* Гродзенскія замкі / Ю. В. Кітурка, В. М. Царук. – 4-е выд. – Слонім : Слоніўская друкарня, 2011. – 43с.
8. *Кітурка, Ю. В.* Крыніцы па гісторыі Гродзенскага каралеўскага палаца XVIII ст. / Ю. В. Кітурка // Краязнаўчыя запіскі: Матэрыялы міжнар. навук. канф. “Каралеўскія і вялікакняжацкія замкі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай”, 22–23 верасня 2011 г. – Гродна, 2012. – Вып. 8. – С. 47–52.
9. *Кітурка, І. Ф.* Гарадзенскі Стары замак у пачатку панавання Станіслава Аўгуста Панятоўскага / І. Ф. Кітурка // Краязнаўчыя запіскі: Матэрыялы міжнар. навук. канф. “Каралеўскія і вялікакняжацкія замкі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай”, 22–23 верасня 2011 г. – Гродна, 2012. – Вып. 8. – С. 25–32.
10. Мёзер (Möser) Іаган Георг // *Архітэктура Беларусі: Энцыкл. давед.* Мінск: БелЭн, 1993. – С. 596 – 597.
11. Шыльдгаўз (Schildhaus) Караль // *Архітэктура Беларусі : Энцыкл. давед.* Мінск : БелЭн, 1993. – С. 611.
12. *Кулагін, А. М.* Гродзенскі дом Агінскага / А. М. Кулагін // *Архітэктура Беларусі : Энцыкл. давед.* – Мінск : БелЭн, С. 171–172.
13. *Сліж, Н. У.* Купцы Фандэберкі ў Гародні ў XVIIст. / Н. У. Сліж // *Архіварус: Зб. Навук. павед-ў і артыкулаў. Сер. : Гісторыя, архівазнаўства, крыніцазнаўства.* – 2016. – Вып. 14. – С. 347–352.